

ΑΡΙΣΤΟΞΕΝΟΥ Δ. ΣΚΙΑΔΑ

Τακτικού Καθηγητοῦ

τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΕΠΙΤΥΜΒΙΟΥ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

Τὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα ἀποτελοῦν ἓνα ἰδιότυπο λογοτεχνικὸ εἶδος ποιητικῆς μικροτεχνίας. Ἡ μορφή καὶ τὰ θέματά τους διδάσκουν πολλὰ τόσο γιὰ τὴν ἐξέλιξη καὶ τὴ δημιουργία τῆς ποιητικῆς γλώσσας, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἐπιβίωση καὶ ἐξέλιξη τῶν ποιητικῶν μοτίθων, ποὺ κυριαρχοῦν σὲ ὁλόκληρο τὸν ἀρχαῖο κόσμο. Μᾶς δείχνουν τὴν εὐαισθησία καὶ τὸν στοχασμὸ τοῦ ἀνθρώπου, ὅταν θρίσκεται ἐνώπιον τοῦ θανάτου καὶ ὅταν ἀντιμετωπίζει τὴν ἀναπόφευκτη ἰσχὺ τοῦ σὲ στιγμὲς ὀδυνηρὲς – ἐννοῶ δηλ. τίς στιγμὲς ἐκεῖνες, ποὺ ὁ ἄνθρωπος χάνει ἀγαπημένο τοῦ πρόσωπο. Πέρα ἀπὸ αὐτὰ ὅμως τὰ ἐπιγράμματα μᾶς ἐπιτρέπουν μιὰν ἰδιαίτερη πρόσβαση στὸν ἀρχαῖο κόσμο ἀπὸ μιὰν ἄλλη σκοπιά. Μᾶς ἀποκαλύπτουν σχέσεις προσωπικὲς καὶ κοινωνικὲς, μᾶς δείχνουν τρόπους σκέψεως, μᾶς ἐπιβεβαιώνουν καταστάσεις ἢ διαπιστώσεις καὶ μᾶς παρέχουν ἀβίαστα – χωρὶς καμμιὰ σκοπιμότητα ἢ κηρυγματικότητα – πληροφορίες καὶ ἐνδείξεις, ποὺ εἶναι πολὺτιμες γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Μὲ βάση τὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα ἐπιχειρεῖται τώρα μιὰ κοινωνιολογικὴ ἔρευνα, ποὺ ἀναφέρεται στὴν τάξη τῶν δούλων καὶ τῶν ἀπελευθέρων. Αὐτὸ τὸ βιβλίον παρουσιάζομε σήμερα, διότι νομίζομε ὅτι προσφέρει σημαντικὰ πράγματα στὸ μεγάλο θέμα τῆς θέσεως τῶν δούλων μέσα στὸν ἀρχαῖο κόσμο. Καὶ τὰ ἐπιγράμματα μᾶς ἀφίνουν νὰ δοῦμε τὸ πρόβλημα ὄχι ἀπὸ τὴ σκοπιά μιᾶς θεωρίας (φιλοσοφικῆς ἢ πολιτικῆς), ἀλλὰ ἀπὸ τὴ

σκοπιὰ τῆς ἀνθρώπινης σχέσεως καὶ συμβιώσεως. Ἡ ἔρευνα αὕτη εἶναι:

Hermann Raffeiner, *Sklaven und Freigelassene. Eine soziologische Studie auf der Grundlage des griechischen Grabepigramms* (Commentationes Aenipontanae XXIII. Philologie und Epigraphik, herausg. von R. Muth und G. Pfohl, Band 2), Innsbruck (Universitätsverlag Wagner) 1977. Σελίδες 103.

Ἡ σειρά “Commentationes Aenipontanae”, ποὺ ἰδρύθηκε ἀπὸ τοὺς *E. Kalinka* καὶ *A. Zingerle*, συνεχίστηκε ἀπὸ τοὺς *E. Diehl* καὶ *E. Kalinka*, καὶ ἐκδόθηκε σὲ καινούργια περίοδο ἀπὸ τοὺς *K. Jax* καὶ *R. Muth*, ἔχει μιὰ λαμπρὴ ἱστορία στὴ φιλολογικὴ ἐπιστήμη. Μιὰ σειρά σημαντικῶν μονογραφιῶν εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας ἐδῶ. Ὁ *R. Muth*, ποὺ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ *Jax*, ἔμεινε ὁ κύριος ὑπεύθυνος ἐκδότης τῆς σειρᾶς, εἶναι γνωστὸς ὄχι μόνον ὡς ἐγκρατὴς φιλόλογος, ἀλλὰ καὶ ὡς ἄοκνος ἐκπρόσωπος μιᾶς πολλαπλῆς φιλολογικῆς δραστηριότητας. Ὑπενθυμίζω μονάχα τὸ περίφημο “Anzeiger für die Altertumswissenschaft”, ποὺ ἐκδίδει τακτικὰ 4 φορές τὸ χρόνο. Οἱ φιλόλογοι ξέρουν τί ὀφείλουν στὴ βιβλιογραφικὴ παρουσίαση τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ. Ὑπενθυμίζω ἀκόμη τὰ γνωστὰ “Acta philologica Aenipontana”, ποὺ βγαίνουν ὑπὸ τὴν ἐποπτεία του. Τώρα, μαζί μὲ τὸν γνωστὸ ἐπιγραφικὸ *G. Pfohl*, διευθύνει τὴν σειρά “Philologie und Epigraphik”, ποὺ ἀνήκει στὸ πλαίσιο τῶν ἐκδόσεων τῶν “Comment. Aenip.”. Σ’ αὐτὴν ἀκριβῶς τῇ σειρᾷ ἐκυκλοφόρησε καὶ τὸ κρινόμενο καὶ παρουσιαζόμενο ἐδῶ βιβλίο τοῦ *H. Raffeiner*.

Ὁ ὑπογράφων τὴν παρουσίαση αὕτη εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ κρίνῃ διεξοδικὰ καὶ νὰ παρουσιάσῃ στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ ἓνα ἄλλο βιβλίο τῆς παραπάνω σειρᾶς (Comm. Aenip.), τὸ σημαντικὸ ἔργο τοῦ *Ewald Griessmair* μὲ τὸν τίτλο “Das Motiv der mors immatura in der griechischen metrischen Grabinschriften” 1966 (βλ. περιοδ. «Ἀθηνᾶ» 69, 1967, 345-354). Σήμερα ἔχω τὴ χαρὰ νὰ παρουσιάσω ἓνα βιβλίο ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ, δηλ. τὴν περιοχὴ τῶν ἐπιτυμβίων ἐπιγραμμάτων. Τὸ θέμα εἶναι πρωτότυπο καὶ πολὺ ἐνδιαφέρον: Σκλάβοι καὶ ἀπελεύθεροι. Ὁ συγγραφέας προσπαθεῖ νὰ βγάλῃ κοινωνικῆς ὑφῆς συμπεράσματα ἐρμηνεύοντας μὲ προσοχὴ τίς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές, ποὺ ἦταν ἀφιερωμένες σὲ δούλους ἢ ἀπελεύθερους. Ἡ ἔρευνα, ποὺ ἐγίνε ὑπὸ τὴν ἐποπτεία κυρίως τοῦ *G. Pfohl*, ἔχει ὑποβληθῇ (καὶ ἐγκριθῇ) ὡς διδακτορικὴ διατριβὴ στὸ Παν/μιο τοῦ Innsbruck μὲ κριτὲς τοὺς καθηγητὲς *R. Muth* καὶ *P. Händel*. Ἦδη ἡ

τριάδα αὐτὴ τῶν γνωστῶν φιλολόγων παρέχει ἐγγύηση γιὰ τὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας. Πράγματι ὁ ἀναγνώστης διαπιστώνει, ὅτι ἔχει ἐνώπιόν του μιὰ σοβαρὴ ἐρευνα, γραμμένη μὲ προσοχὴ καὶ εὐσυνειδησία.

Τὸ βιβλίον χωρίζεται οὐσιαστικὰ σὲ δύο μέρη: Τὸ α' μέρος περιέχει τὶς ἐρμηνεῖες τῶν ἐπιμέρους ἐπιγραμμάτων (Einzelinterpretationen), ποὺ ταξινομοῦνται καὶ χρονολογικὰ καὶ ἀνάλογα πρὸς τὰ πρόσωπα ἢ τὶς ιδιότητές τους (π.χ. γυναῖκες-ἄνδρες-σχέση συγγένειας-ἐπάγγελμα κ.λπ.). Τὸ β' μέρος περιέχει τὴν ἀξιοποίηση τῶν ἐρμηνευθέντων ἐπιγραμμάτων (Auswertung der interpretierten Epigramme), μὲ σαφὴ καὶ οὐσιαστικὴ διατύπωση τῶν προβλημάτων καὶ τῶν ἐρωτημάτων, ποὺ προκύπτουν γιὰ τὸν ἐρμηνευτὴ, καὶ μὲ συνοπτικὴ ἀποτύπωση τῶν συμπερασμάτων. Ἕνας βιβλιογραφικὸς κατάλογος στὴν ἀρχὴ καὶ πίνακας λέξεων καὶ χωρίων στὸ τέλος συμπληρώνουν τὸ βιβλίον.

Ἡδὴ στὴν εἰσαγωγή του (σσ. 9-10) δηλώνει ὁ *Raffener* σαφέστατα, ὅτι ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀποτελεῖ προσπάθεια, ποὺ στηρίζεται κυρίως στὸ ὕλικό, ποὺ περιέχεται στὴ συλλογὴ τοῦ *W. Peek* ("Griechische Vers-Inschriften"). Καὶ δὲν εἶναι δυνατό, νὰ μὴ χαρακτηρισθῇ ὡς προσπάθεια ἀπλὴ – ὅσο καὶ ἂν ἡχῇ ἡ διατύπωση αὐτὴ ὡς ἔκφραση μετριοφροσύνης – , ἀφοῦ καὶ τὸ θέμα ἔχει τεράστιες προεκτάσεις ἔξω ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ ἐπιγράμματος καὶ τὸ ὕλικό τῆς συλλογῆς τοῦ *Peek* περιορίζει τὸν ἐρευνητὴ σὲ κάπως στενὰ περιθώρια. Πάντως εἶναι χαρακτηριστικόν, ὅτι ὁ προσανατολισμὸς τοῦ συγγραφέα εἶναι ἀπολύτως «φιλολογικὸς», πρᾶγμα ποὺ σημαίνει, ὅτι τὸ ἐπιτύμβιον μνημεῖο ἐλάχιστον (ἢ καθόλου δὲν) λαμβάνεται ὑπ' ὄψη.

Γιὰ νὰ μπορέσωμε νὰ παρακολουθήσωμε τὴν ἐρευνα στὶς λεπτομέρειές της, πρέπει νὰ μὴ λησμονοῦμε, ὅτι ὁ συγγραφέας ἔθεσεν ὡς στόχο του νὰ ἐρευνήσῃ, πῶς ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος τῆς ἀρχαιότητος συναντᾶται μὲ τὸν «μὴ ἐλεύθερο» ἐνώπιον τοῦ θανάτου, ἂν ἡ ἀπαίτηση γιὰ καλολογία τοῦ νεκροῦ μὲ βάση τὸ ἀξίωμα "de mortuis nil nisi bene" ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς περιπτώσεις τῶν δούλων, ἂν ἡ στάση τοῦ ἐλεύθερου ἀνθρώπου ἀπέναντι τοῦ δούλου ἀποδεικνύει μὲ βάση τὸ ὕλικό τῶν ἐπιγραμμάτων μιὰ μορφή ἐξελίξεως, ἂν τὰ θέματα – ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ ἐπιγράμματος – ἰσχύουν καὶ στὶς περιπτώσεις τῶν ἐπιγραμμάτων γιὰ δούλους, ἂν τέλος ὑπάρχουν ἀξιολογήσεις καὶ χαρακτηρισμοί, ποὺ ἀνήκουν σὲ συγκεκριμένους τάξεις ἀνθρώπων.

Οἱ ἐπιμέρους ἐρμηνεῖς τῶν ἐπιγραμμάτων δείχνουν ἐρευνητὴ προσεκτικὸ καὶ ὑπεύθυνο, ποὺ ξέρει νὰ ἀξιοποιῇ σωστά τὴν εἰδικὴ βιβλιογραφία καὶ νὰ ἐκμεταλλεῖται ἐρμηνευτικὰ τὸ πρῶτο ὑλικό του – ποὺ εἶναι οἱ ἐπιγραφές καὶ τὰ ἐπιγράμματα. Παρακολουθώντας κανεῖς, ἓνα πρὸς ἓνα, ὅλα τὰ ἐπιγράμματα, ποὺ πραγματεύεται στὸ βιβλίο ὁ συγγραφέας, διαπιστώνει ἀκόμη, ὅτι δὲν χάνεται ἡ βασικὴ ἐρμηνευτικὴ γραμμὴ, ποὺ ἐπιτρέπει στὸν συγγραφέα νὰ συνδέῃ τὶς ἐπιμέρους ἐρμηνεῖς καὶ νὰ σταθμίξῃ σωστά τὰ συμπεράσματά τους.

Μερικὲς παρατηρήσεις, ποὺ ἀκολουθοῦν, δὲν ἀποβλέπουν στὸ νὰ μειώσουν τὴν ἀξία τῆς ἐργασίας ἀλλὰ στὸ νὰ ὑποδείξουν πιθανῶς καὶ ἄλλες ἐρμηνευτικὲς δυνατότητες ἢ νὰ συμπληρώσουν μερικὲς παραλείψεις, ἢ ἀκόμη καὶ νὰ ἐπισημάνουν ἰδιαίτερα τὶς εὐστοχες παρατηρήσεις τοῦ συγγραφέα.

1) Nr. 1 (σελ. 13): Πολὺ σωστά παρατηρεῖ ὁ R., ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς «δικαιοσύνη» στὸ ἐπίγραμμα GV493 (τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.) δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἐκφράζει αὐστηρὰ «die Tugend der Gerechtigkeit». Γιὰ τὴ διατύπωση «γῆ κατέχει» θὰ μπορούσε ὁ συγγρ. νὰ δηλώσῃ τὴν ἀναγωγή τῆς στὴν ἤδη ὁμηρικὴ διατύπωση «χρὴτὴ κατὰ γαῖα καλύπτει» (Z 464, Ξ 144), ποὺ ἔγινε κοινὸς τόπος στὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα (λ.χ. GV 510, 747, 784 κ.ά.).

2) Nr. 2 (σελ. 14 κ.έ.): Σωστά ὑποθέτει ὁ R., ὅτι ἤδη μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς δουλείας τοῦ («μεταλλεύς») ὁ νεκρὸς Ἀτάτας μᾶς θυμίζει τὴ σκληρότητα καὶ τοὺς πόνους, ποὺ ἀνήκουν σ' αὐτὴ τὴ δραστηριότητα τοῦ μεταλλωρύχου. Ἡ παρατήρηση ὅμως, ὅτι «In v. 2 hält er sie uns noch eindringlicher vor Augen: «σῶμα ἀνέπαινε πόνων» δὲν πρέπει νὰ διατυπωθῇ μὲ βεβαιότητα, ὅσο καὶ ἂν τὸ θέμα ἐδῶ τὴ δικαιολογεῖ, διότι τὸ γεγονός, ὅτι ὁ θάνατος εἶναι ἀνάπαυση ἀπὸ τοὺς κόπους καὶ τὰ βάσανα, εἶναι κοινὸς τόπος τόσο στὰ ἐπιγράμματα ὅσο καὶ στὴν παραμυθητικὴ λογοτεχνία. – Σελ. 15: ἡ διατύπωση (στ. 3): «τέχνη δ' οὐ τις ἔριξε» θυμίζει τὴν «ἀγαθὴν ἔριν» τοῦ Ἡσίοδου (Ἔργα 24 κ.έ.). Τὸ ποίημα δὲν εἶναι – κατὰ τὴ γνώμη μου – ἀμεση μαρτυρία γιὰ τὴ διαμορφωμένη αὐτοσυνειδηση τῶν μεταλλωρύχων, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Lauffer, Die Bergwerkssklaven κ.τ.λ. σ. 198-204. – Ὡς πρὸς τὸ ἐπίθετο «μεγάθυμος» (στ. 1), ἡ ἐπικὴ ἐπίδραση εἶναι φανερὴ.

3) Nr. 4 (σελ. 18): Ἡ παραπομπὴ στὸν Pfeiffer (Nr. 50) θὰ ἦταν χρήσιμη.

4) Nr. 8 (σελ. 24 κ.έ.): Ἡ σημαντικὴ διατύπωση τῶν στ. 5/6: «εὐ δέ με ρέξας/. ἐτοιμοτέρους» δὲν σημαίνει ἀπλῶς «dass es in Notlagen mit der Bereitschaft der Sklaven nicht gutstand» – αὐτὸ εἶναι δεδομένο καὶ ἀπὸ τὴ διατύπωση, κυρίως ἀπὸ τὸ συγκριτικὸ «ἐτοιμοτέρους», καὶ ἀπὸ τὶς μαρτυρίες (πθ. R. σελ. 25). Ἡ προθυμία ὅμως τοῦ σκλάβου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ «εὐ ρέξας» τοῦ δεσπότη – τ' αἶγμα, ποὺ τοποθετεῖ τὴ σχέση σὲ ἄλλο ἐπίπεδο.

5) Nr. 9 (σελ. 26 κ.έ.): Τὸ ἐπίθ. «ποθεινός» (βλ. καὶ σελ. 34, Nr. 13) στὰ ἐπιγράμματα,

δπως καὶ οἱ λέξεις «πόθος» καὶ «ποθῶ» δηλώνουν τὴν ἔντονη νοσταλγία γιὰ πρόσωπα, ποὺ λείπουν. Χαρακτηριστικὰ πβ. 'Ηρόδ. 3,67,3: «ὥστε ἀποθανόντος αὐτοῦ πόθον ἔχειν πάντας». 'Ηδὴ Ωδ: «Πατρόκλου ποθέων ἀνδροτιτὰ τε καὶ μένος ἦν». Μὲ τὸ ἐπίθετο «ποθεινός» πβ. GV 330 «κείμαι πολλοῖσι ποθεινός», 540,3: «ἀστοῖσιν τε ποθεινόν», 804,4 κ.ἄ.

6) Nr. 11 (σελ. 29 κ.έ.): Πολύτιμη ἡ διαπίστωση τοῦ R., ὅτι δὲν ὑπῆρξε ἐπίγραμμα πρὶν, ποὺ νὰ ἐξαγγέλλῃ στοὺς μεταγενεστέρους τὴν «σωφροσύνη» ἐνὸς δούλου, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ ἀρετὴ, ποὺ συνδέεται συνήθως μὲ τὴν ἐλευθερίαν. Σωστά ὑπογραμμίζεται, ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς «σώφρων» γιὰ ἓνα πολίτη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἦταν μιὰ μεγάλη διάκριση, σὲ συνδυασμὸ δὲ μὲ τὴν «ἀρετὴν» μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ ἐξοχες διακρίσεις. Ἐπομένως ὁ χαρακτηρισμὸς ἐδῶ τοῦ δούλου ὡς «σώφρωνος» (ἔστω καὶ ἂν ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι τοῦ 2ου/1ου αἰ. π.Χ.) ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, τὴν ὁποία προσπαθεῖ νὰ ἀξιολογήσῃ μὲ ἐπιτυχία ὁ συγγραφέας μέσα στὰ πλαίσια τῆς κοινωνικῆς ἐξελίξεως. Πρέπει ὅμως νὰ παρατηρηθῇ – πρᾶγμα ποὺ ὁ συγγραφέας δὲν φαίνεται νὰ ἀγνοῇ, χωρὶς ὅμως νὰ ὀδηγηθῇ στοῦ ἀναγκαῖο συμπέρασμα –, ὅτι ἡ «σώφρων μῆτις», ἐπομένως ἡ «σωφροσύνη» τοῦ δούλου, προκύπτει ἀπὸ τὸ «φιλοδέσποτον ἦθος»!

7) Nr. 12 (σελ. 33): Σωστὴ ἀπολύτως ἡ ἐρμηνεία τοῦ χαρακτηρισμοῦ «εὐτακτος» γιὰ τὴν δούλῃ Νύσα καὶ ὁ συσχετισμὸς μὲ τὴν στρατιωτικὴ ὁρολογία.

8) Nr. 14 (σελ. 35): Τὸ «σπεῖν» (στ.2), πιστεύω, δὲν ἀναφέρεται στοῦ «δούλῃν» καὶ δὲν δηλώνει, ὅτι ἡ Ζωσίμη ἀργότερα ἐγένεν ἀπελευθερῆ, ἀλλὰ ἀναφέρεται ἀντιθετικὰ πρὸς τὴν παρούσα κατάστασι: τότε (ὅταν ζοῦσε) (βλ. σελ. 35, σημ. 2). Τὸ ἐπίθετο «εὐμοιρος», ὡς χαρακτηρισμὸς τῆς νεκρῆς, σημαίνει: ὅτι εἶχε τὴν καλὴ μοῖρα νὰ εἶναι δούλῃ σὲ τέτοιο σπίτι.

9) Nr. 21 (σελ. 43): Σωστά ἐπισημαίνεται τὸ ἀσυνήθιστο τῆς διατυπώσεως, κατὰ τὴν ὁποία μιὰ δούλῃ, γιὰ τὴν ὁποία δὲν ὑπῆρχε νόμιμος γάμος, αἰσθάνεται τόσο ὀδυνηρὴ τὴν ἀγαμία. Πῶς φτάνει ὅμως ἡ ἀνάγκη τῆς διατυπώσεως στὴν ἔκφραση;

10) Nr. 23 (σελ. 45): Δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ δηλώνῃ πάντοτε τὸ ἐπίθετο «φίλος» μιὰ σχέση φιλίας, διότι τότε ὑπάρχει ὁ κίνδυνος νὰ ὀδηγηθοῦμε σὲ συμπεράσματα τολμηρὰ σχετικὰ μὲ κοινωνικὰ καὶ ἀνθρώπινες σχέσεις. Τὸ ἐπίθ. «φίλος» συχνὰ – πιστεύω δὲ καὶ ἐδῶ – σημαίνει ἀπλῶς «ἀγαπητός».

11) Nr. 26 (σελ. 48 κ.έ.): Στὸν στ. 4 ἀντὶ «τελέσας» (μτχ.) τὸ νόημα ἀπαιτεῖ ρῆμα ἀορίστου «τέλεσας». Ἡ ἐρμηνεία τῆς ἔννοιας «ὑπηρεσία» (σελ. 49) σωστὴ.

12) Nr. 27 (σελ. 50): Στὸν σύντομο, λιτό, ἀλλὰ μεστό καὶ ἐπιτυχημένο, χαρακτηρισμὸ τοῦ ἐπιγράμματος πρέπει νὰ προστεθῇ, ὅτι τὸ ποιητικὸ μοτίβο, ποὺ κυριαρχεῖ στοὺς στίχους 7/8: «ἀντί... θαλάμιοι τάφος.. ἀντί... παστοῦ/σὴ γλῆ κ.λπ.», εἶναι ἰδιαίτερα ἀγαπητὸ σὲ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους καὶ ἐκφράζεται συχνὰ σὲ ἀντιθέσεις, ὅπως λ.χ. ἤδη στοῦ ἐπιτύμβιο τῆς Ἑριννας, AP. 7,712, 5-8.

13) Nr. 30 (σελ. 54 κ.έ.): Ὁ χαρακτηρισμὸς «χρηστός» δημιουργεῖ πρᾶγματι ἐρμηνευτικὰ προβλήματα, τῶν ὁποίων ἔχει συνείδηση ὁ συγγραφέας. Εἶναι ἓνα ἐπίθετο, ποὺ ἔχει μακρὰν ἱστορίαν στὴν ποίηση καὶ ποὺ ἀπαιτεῖ κάθε φορὰ προσεκτικὴ ἀντιμετώπιση. Στὸν Ὅμηρο ἡ λ. εἶναι ἀγνωστὴ. Ὁ Ξενοφάνης (1,23 D.=1,23 W.=21B1,23 Diels-Kranz) λέγει, πῶς σὲ ὄρισμένα ἄσματα δὲν ὑπάρχει τίποτε «χρηστόν». Ἡ λέξις ἔχει βέβαια τὴ θέσις τῆς στῆ γλώσσα τῶν Ἀθηναίων τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., ποὺ χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὸν «χρήσιμο» πολί-

τη, τὸ καλὸ μέλος τῆς κοινωνίας. Ὁ Δημόκριτος λέγει, διὰ αὐτὸς, ποὺ χαρίζεται ὑπερβολικὰ στὴ φιλοδοξία του, πρᾶττει *παρὰ τὸ χρηστὸν τὸ τοῦ ξυνοῦ* (68 B 252 Diels-Kranz). Ὁ Σοφοκλῆς βάζει τὸν Κρέοντα νὰ λέγῃ, διὰ ὅποιος εἶναι *«χρηστὸς»* στὸν προσωπικὸ του κύκλο θὰ ἀποδειχθῇ δίκαιος γιὰ τὴν πόλιν ('Αντιγ. 661/2). Ἐπίσης τὸ ἀντίθετο *«ἀχρεῖος»* χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Θουκυδίδειο Περικλῆ γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ποὺ δὲν μετέχει τῆς δημοσίας ζωῆς (2, 40, 2), καὶ ὁ Βακχυλίδης, γράφοντας γιὰ κάποιον Ἀθηναῖο, ἀφοῦ ἀναφερθῇ στὸ καλὸ του ὄνομα, συνεχίζει (10,49-51 Snell-Maehler): *«οἶδα καὶ πλοῦτου μέγαν δύνασιν, / ἃ καὶ τὸν ἀχρεῖον τίθησι/χρηστὸν»*. Ὅταν στὸν Ἡρόδοτο (3,81) ὁ ὑπέρμαχος τῆς ὀλιγαρχίας Μεγάβας λέγῃ *«ὡμίλου ἀχρήσιον οὐδὲν ἔστι ἀξυνετώτερον οὐδὲ ὕβριστότερον»*, χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο *«ἀχρήσιος»* γιὰ τὸ *«ἀπολιτικό»* πλῆθος. Γενικὰ *«χρηστὸς»* εἶναι ἐκεῖνος, ποὺ εἶναι χρήσιμος γιὰ τὴν πόλιν του, γι' αὐτὸ ὁ ὄρος χρησιμοποιεῖται καὶ ἀπὸ τοὺς ὀλιγαρχικοὺς καὶ ἀπὸ τοὺς δημοκρατικοὺς γιὰ τὴν περιγραφή τοῦ ἰδανικοῦ τύπου. Ὅπως δὲ ἡ *«χρησιμότης»* τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ σχετίζεται μὲ τὴν δημόσια ζωή. Ἡ λέξις *«χρηστὸς»* ὁμως ἀποκτᾷ καὶ ἠθικὴ σημασία σὲ πολλοὺς συγγραφεῖς καὶ ἡ σημασία αὕτη ἀκολουθεῖ ἓνα δρόμο ἐξελιξέως ὥς τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ εἴμαστε προσεκτικοὶ σὲ περιπτώσεις τέτοιων χαρακτηρισμῶν, ὅταν μάλιστα αὐτοὶ ἀπαντοῦν σὲ ἐπιτύμβια τοῦ 2ου ἢ τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. (ὅπως ἐδῶ), ὅπου ἡ λέξις ἔχει ὑποστῆ καὶ τὴ φθορὰ τοῦ χρόνου καὶ τὴ μεταλλαγή τῶν ἀντιλήψεων.

14) Nr. 33 (σελ. 57): Γιὰ τὸ γνωστὸ ποιητικὸ μοτίβο τῶν ἐπιτύμβιων ἐπιγραμμάτων *«τυτθὸν ἐμὸν παρὰ τύμβον... θαιὸν στήσον ἴχνος»* βλ. λεπτομερῶς A.D. Skiadas, *Homer im griech. Epigramm*, Athen 1965, σσ. 56 κ.ἑ.

15) Nr. 35 (σελ. 60 κ.ἑ.): Πολὺ σωστά ὁ R. διαχωρίζει τὴν προτίμηση τοῦ κυρίου στὸ ἐπιτύμβιο γιὰ τοὺς δούλους του, ὅπου ὁ *«λίθραριος»* τοποθετεῖται σὲ ἀνώτερη μοῖρα ἀπὸ τὸν *«κουρέα»*, πρᾶγμα ποὺ ἀσφαλῶς προκύπτει ἀπὸ τὸ ἐπίγραμμα. Δὲν εἶναι ὁμως μόνον ὁ χαρακτηρισμὸς *«ἀνανακαῖος»* (=ἀναγκαῖος), ποὺ ὁδηγεῖ σ' αὕτη τὴν ἐρμηνεία, ἀλλὰ ἤδη ἡ διατύπωση, ποὺ προηγείται: *«κάκεϊνον ζητῶ καὶ σε ποθῶ»*, ὅπου τὰ ρήματα ὑποδεικνύουν σαφέστατα τὴν ἔλλειψη τοῦ καθενὸς χωριστά.

16) Nr. 37 (σελ. 63): Ἡ διατύπωση *«δακρύνεις βίωτος»*, ποὺ κλείνει τὸ ἐπίγραμμα, στηρίζεται στὸ παραδοσιακὸ ὁμηρικὸ ἐπίθετο *«δακρύνεις»*, τὸ ὁποῖο σωστά ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα μὲ τὴ λατινικὴ διατύπωση *«lacrimas eliciens»*. Ἀντίστοιχη διατύπωση πθ. GV 154,2: *«Θάνατος δακρύνεις»*. Στὸ A.P. 7,186,5 ὀνομάζεται ὁ Ἀδης *«δακρύνεις»*. Γιὰ πρόσωπα πθ. GV 1397,1 *«πατρός... δακρύνεντος»*, ἀλλὰ καὶ *«πολύδακρος»* (GV 591,3) – ἓνα ὁμηρικὸ ἐπίθετο μὲ παρόμοια σημασία, ποὺ χαρακτηρίζει τὸν πόλεμο (X 458), πθ. καὶ GV 942,2: *«πολυδάκρυον εἰς Ἀχέροντα»*.

17) Nr. 47 (σελ. 73 κ.ἑ.): Ἡ διατύπωση τοῦ στ. 3: *«ἀγγέλλω παριοῦσιν»* κατὰ τὸ παλαιὸ πρότυπο τοῦ ἐπιγράμματος στὸν Μίδα, A.P. 7,153 (=GV 1171): *«ἀγγέλλω παριοῦσιν»*.

18) Nr. 54 (σελ. 80): Γιὰ τὸ ἐπίγραμμα αὐτὸ γενικὰ, γιὰ τὴ διατύπωση *«ἐνθάδε τὴν ἱερὰν κεφαλὴν... καλύπτει»* καὶ γιὰ τὸν περιεργὸ χαρακτηρισμὸ *«ἀνδρῶν ἡρώων κοσμήτορα»* βλ. A.D. Skiadas, *Homer im griech. Epigramm*, σσ. 7 κ.ἑ. καὶ 91 κ.ἑ. Πθ. τίς παραλλαγή *«ἀνδρῶν ἡρ. κοσμ. θεῶν Ὀμηρον»* (A.P. 7,3), *«ἡρώων προγόνων κοσμήτορα, θεῶν Παυλείνων»* (Kaibel 354) κ.ἑ.

19) Nr.55 (σελ. 81): Γιά τὸ ἐντυπωσιακὸ μοτίβο τῆς ἐρωτήσεως «τίς γάρ ὄλην ἐπὶ σοὶ δακρύων οὐκ ἔκχευε πηγὴν κ.λπ.» πθ. A.P. 7,328: «τίς λίθος οὐκ ἐδάκρυσε.../τίς πέτρος...;». Γιά τὸ θέμα πθ. A.D. Skiadas, Homer im griech. Epigramm, σσ. 98 κ.ε.

Ἡ ἐργασία τοῦ Raffener ξεπερνᾷ τὴν ἀπλὴ παρουσίαση ἐνὸς θέματος καὶ ἀποτελεῖ οὐσιαστικὴ συμβολὴ στὴν κατανόηση τοῦ ἀρχαίου κόσμου – κυρίως στὴ σχέση «δούλου-δεσπότη» – μὲ βάση τὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα. Ἐτσι εἶναι πολὺτιμα τὰ συμπεράσματα τοῦ βιβλίου, πὺν στηρίζονται σὲ τεκμηριωμένη ἐρμηνεία: ὅτι δηλαδὴ μιὰ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή μποροῦσε νὰ χαραχθῇ στὸ μνήμα ἐνὸς δούλου, ὁ ὁποῖος

1) εἶχε προαχθῇ ἀπὸ τὸν κύριό του σὲ μιὰ καλύτερη καὶ εὐνοϊκώτερη θέση, καὶ

2) εἶχε ἀναλάβει ἀπὸ τὸν κύριό του μιὰ ἀποστολὴ, μιὰ ὑπευθυνότητα, πὺν ἀπαίτουσε – καὶ στὴ ζωὴ καὶ μετὰ τὸ θάνατο – τὴν ἐκφραση μιᾶς βαθειᾶς ἀνθρώπινης ἐκτιμήσεως. Ἄλλες βασικὲς διαπιστώσεις, πὺν προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐρευνα, εἶναι:

1) Ἦνας δούλος ἢ δὲν ἦταν – οἰκονομικὰ – σὲ θέση νὰ ἐγείρῃ ὁ ἴδιος ἐπιτύμβιο μνημεῖο, ἢ δὲν τολμοῦσε νὰ ἐξισωθῇ μὲ τοὺς ἐλεύθερους πολῖτες. Ἐπομένως στὶς περισσότερες περιπτώσεις ὁ τάφος κατασκευάζεται ἀπὸ τὸν κύριο.

2) Πιστοποιεῖται καὶ ἐπιβεβαιώνεται ἡ ἄποψη (Peek, GG, σ. 34: Einleitung), ὅτι ἐπιγράμματα γιὰ δούλους γράφονται συχνότερα μόνο στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα, πὺν ἐρμηνεύει ὁ R., 11 προέρχονται ἀπὸ τὴν προχριστιανικὴ ἐποχὴ, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα 45 ἀπὸ τοὺς μ.Χ. χρόνους. Αὐτὸ ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ χρόνος ὠδήγησε στὴν ὠρίμανση τοῦ κοινωνικοῦ αἰσθήματος τῶν ἀνθρώπων.

3) Ὁ δούλος στὸ ἐπίγραμμα δὲν παρουσιάζεται ὡς δούλος, ὡς res, ἀλλὰ ὡς ἄνθρωπος, τοῦ ὁποῖου πρέπει νὰ διατηρηθῇ ἡ μνήμη.

4) Ἐνδιαφέροντες εἶναι οἱ χαρακτηρισμοὶ τῶν δούλων, πὺν ἀναγράφονται στὰ ἐπιγράμματα. Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἐπιγράμματα ὄχι μόνο γιὰ ἐλεύθερους ἀπλῶς, ἀλλὰ καὶ γιὰ πολῖτες ὑψηλῆς τάξεως. Διαπιστώνει κανεῖς παράλληλα, πῶς τίποτε ἄλλο δὲν ὀδηγεῖ στὴ σκέψη γιὰ τὴν ἰσότητα τῶν ἀνθρώπων τόσο, ὅσο ὁ θάνατος. Κατακλείω τὴν παρουσίαση τοῦ βιβλίου τοῦ R. μὲ τὴν παρατήρηση, ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἔχει ἐργασθῇ μὲ ἐπιμέλεια καὶ ἀγάπη γιὰ τὸ ἀντικείμενό του καὶ μᾶς χάρισε μιὰ πολὺτιμη ἐργασία, πὺν προσφέρει πολλὰ τόσο στὴν περιοχὴ τοῦ ἐπιγράμματος ὅσο καὶ στὴν εὐρύτερη ἀρχαιολογικὴ περιοχή.